

איש התיקון

דברים לזכרו של עקיבא צימרמן
(1936-2016)¹

נורית גוברין

הספרות והעיתונות. כבר כעת אפשר לומר, מהתרשמות בלבד, שהדגיש במאמרי הביקורת הספרותיים שלו את הערך הספרותי, את הקשר למסורת ישראל ולמסורת התרבות והספרות העברית, והבליט את המשמעות העיקרית שמצא בכל ספר ואת חידושו ותרומתו למהלך הכללי של הספרות. הוא הדין בכל מה שכתב על העיתונות. הוא הרבה לעסוק בפרטים והיה חשוב לו מאוד להעמיד דברים על דיוקם. בדרך כלל היה מבקר אוהד שכתב על ספרים שדיברו אל לבו כדי לקרב אותם ללב של הקורא. אבל גם מאלה לא חסך את שבט ביקורתו משמצא בהם שגיאות הנובעות מבורות.

עקיבא צימרמן שייך לאותם מבקרים "דתיים", "אמוניים", הבקיאם במסורת ישראל לדורותיה, שעשה בנאמנות את מלאכת הביקורת הספרותית שלו, אבל יחד עם חבריו לא רק שנשכח, אלא מלכתחילה לא הובא בחשבון בתולדות הביקורת העברית לזרמיה ולדורותיה. כמוהו כעמיתיו המבקרים: מרדכי אבישי, משה אונגרפלד, אברהם בלאט, נעמי גוטקינד-גולן, יוסף פרידלנדר שחתם: י. עמוס, יהושע שמש, אם להזכיר מעט שמות מרבים, הקשורים בעיקר בעיתון הצופה. כביכול המבקרים "הדתיים" אינם שייכים למהלך הכולל של הביקורת העברית. ואין טעות גדולה מזו! ההיסטוריה של ביקורת הספרות העברית ומחקרה, שטרם נכתבה, חייבת לכלול אותם בתוכה.

הקינה על הבורות

עקיבא צימרמן, ידידי מזה שנים רבות, דומה עלי כנהר הסמבטיון. זהו אותו נהר אגדי, שאין איש יכול לחצות אותו, אבל אינו מחלל את השבת. הוא שומר מאחוריו את עשרת השבטים עד בוא הגאולה. עקיבא צימרמן היה קנאי גדול לתרבות ולספרות העברית לדורותיהן. היה ידען מופלג בתחומים שבהם התעניין ולוחם גדול וסוער לאמת, לדיוק, לעובדות. היה לו זיכרון מופלג, בבחינת בור סוד שאינו מאבד טיפה. בימי חול ובשבתות קרא את כל העיתונים ביסודיות והתרגז מאוד על שפע השגיאות שנפלו בהם, במיוחד אלה שראה בהן חוסר ידיעה, בורות, סתם הזנחה וחוסר אכפתיות.

הוא טלפן אלי דרך קבע במיוחד במוצאי שבת, וקונן באוזני על כל אותן השגיאות שנפלו בעיתונים, ודומה שאסף אותם יחד, למקבץ גדול של קינה על הדור הבור שאינו יודע וגם לא אכפת לו שאינו יודע: לא לקוראים, לא לכותבים ולא לעורכים. הייתה זו קינה ארוכה, רבת פרטים ומיוסרת על הרוח הרעה העוברת היום על הדור. במיוחד ארב לשגיאות במחקריהם של גדולים וטובים, אנשי האוניברסיטאות, שגילה במחקריהם בורות וטעויות על כל צעד ושעל.

לפני שנים, כשעוד הייתה לו במה, במיוחד בעיתון הצופה, היה כותב על כך דרך קבע, מתקן שגיאות ומעמיד דברים על דיוקם. בשנים האחרונות סבל מחוסר במה, למעט כתב העת האומה שהיה לו "בית", ועורכו יוסי אחימאיר, שהאיר לו פנים והעריכו. אבל חסר לו העיתון היומי שבו יכול היה לתת ביטוי קבוע ורצוף לצער, לכעס ול"תיקוני" העולם שלו.

הידיד

במה זכיתי לידידותו רבת השנים? בזכות שלושה דברים: תחילה, כך אני משערת, בזכות אבי, ישראל כהן, המסאי, המבקר ועורך הפועל הצעיר. עקיבא צימרמן קרא את כל ספריו, מסותיו ומאמריו והעריך אותם מאוד, גם כשדעותיו היו רחוקות מאלה של הפועל הצעיר,

עקיבא צימרמן

המבקר

מאות אם לא אלפי מאמרים פרסם עקיבא צימרמן על ספרים וסופרים, על עיתונים ועיתונאים. לאורך שנים עקב בהתמדה אחר כל ספר שהופיע וקרא בשקיקה את כל העיתונים. הוא היה כסימוגרף רגיש, שהגיב דרך קבע על רבים מהם, בעיקר כאלה שהיו בתחומי התעניינותו. ומה לא היה בתחום התעניינותו? ואיני מדברת כאן על נושא החזנות והחזנים אלא על הסופרים והספרות, העיתונאים והעיתונות. הוא כתב על סופרי דרך המלך, הקלסיקונים, כמו גם על ספרים שעסקו בסופרים נידחים ושוליים, הגיב על עיתונים כלליים ועל כתבי עת ספרותיים כמו גם על ספרי יובל וזיכרון, אוטוביוגרפיות וביוגרפיות שהיו קרובים ללב. לעתים היה היחיד שהגיב עליהם. מאמריו הספרותיים ודברי הביקורת שלו מפוזרים על פני כל העיתונות העברית לאורך שנים ומעולם לא כונסו. ממרחק השנים אפשר לראות בהם יומן ספרותי-היסטורי המשקף את החיים הספרותיים. אבל מן הערך הקצר עליו בויקיפדיה בקושי אפשר לדעת שהיה גם מבקר ספרותי שקדן, חרוץ, קפדן ומתמיד.

השקפת עולמו הספרותית, כפי שהיא משתקפת במאות רשימות הביקורת הספרותית שלו, עדיין מחכה לחוקר שיגבש אותה וינסח את מאפייניה. הוא לא כתב מסכת ספרותית ביקורתית מגובשת שבה ניסח את השקפת עולמו, אלא דברי ביקורת פרטניים על ספרים וסופרים עיתונים ועיתונאים. רק פה ושם הרשה לעצמו הערות אישיות המגלות את השקפת עולמו הפוליטית והתרבותית. לכן עדיין לא הוכר מעמדו כמבקר ספרות בעל משנה סדורה. עם זאת, אין ספק שקריאת מאמרי הביקורת שלו במרוכז, תאפשר לנסח את השקפת עולמו הביקורתית-ספרותית, להעמיד את עקרונותיה ולגלות את תרומתה למחקר ולביקורת

1 דברים שנאמרו באירוע לזכרו במרכז ברוטס לתרבות עברית בתל-אביב, ביום ה' בתמוז תשע"ו (11.7.2016).

קוראים כמותם. אשרי שזכיתי בהם. קוראים אלה תמיד יגיבו על הכתוב ויתקנו את הכותב, ובמקרה זה הכותבת, ללא משוא פנים, אם יגלו טעות בדבריה.

כאמור, עקיבא צימרמן ליווה את ספרי ומחקרי ברשימות הביקורת שלו. כך, למשל, הגיב על ספרי **צריבה: שירת התמיד לברנר** (1995) בביקורת שהתפרסמה בכתב העת **מהות**, במה שבה כתב גם על הספר שהוצאנו אחותי, חגית הלפרין, ואני, על אמא שלנו **צביה כהן לבין גורדון** (1992). הוא היה היחיד ששם עין על ספר זה. בכלל, ספרי משפחה היו אהובים עליו מאוד במסגרת הנושאים הרבים שהתעניין בהם והגיע בהם לביקאות מופלגת. כך, למשל, היה בקי מאין כמוהו בתולדות משפחות ובייחוסן וידע את כל הרכילות מסביב להן. כמו כן הגיב על כרכים א ו ב של ספרי **קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה** (2002) **בהצפה** – במתו הקבועה. אבל במיוחד שימח אותו מחקרי: "מדמות לתמונה: הקיסר פרנץ-יוסף הראשון בספרות העברית" (1998), שהתחבר אליו במלוא כוח זיכרונו וידיעותיו וכתב עליו **במהות** ו**בהצפה** והוסיף עוד דוגמאות לאוסף שלי על שפע ההזכרות בספרות העברית של פרנץ-יוסף, הרשומות במחקרי על שמו. בכל החגים שנסע לווינה או לאנטוורפן, לשמוע את הרינה והתפילה, הזכיר את מחקרי זה, כפי שכתב ואמר לי, לפני מי שחשב שחשוב שישמע עליו. כך הגיב, בין השאר, על מחקרי על המשוררת הנדחה גיטל מישקובסקי, על "שירים לעת-מצוא" של יל"ג, ועל מחקרי על הסופר הדתי הפורה והנשכח "בן ציון אלפס ומלחמתו לחנוך הנשים" (**קריאת הדורות**, א, 2002).

מסתבר, במבט לאחור, שהמשותף לשנינו הייתה המשיכה אל הנידחים, אל הלא-ידועים, אל אלה שהיו יוצרים חשובים והשאירו חותם בספרות ובתרבות העברית, אבל לא שפר מזלם ונשכחו מן העין ומן הלב. אני משערת שגם העובדה שהקפדתי, ואני מקפידה, לדייק בעובדות, להביא דברים בשם אומרם, לכתוב בלשון נקייה, לאהוב ולהעריך את הספרות העברית לדורותיה – עשו אותי בת-שיח לו.

בן-בית ביצירתו של עגנון

כל זאת, כמובן, נוסף על הסופרים הגדולים והחשובים, שהכיר וכתב עליהם בעצמו חידושים של ממש ועקב אחר מה שכתבו עליהם אחרים. ומי לנו גדול מעגנון?! עקיבא צימרמן היה בקי גדול ביצירתו של עגנון על כל אגפיה. הוא כתב עליו עשרות מאמרים, בהם עקרוניים ומהם הקשורים לפרטים רבים בחייו וביצירתו. במיוחד היה בקי בתחום

ביטאונה של מפלגת העבודה. המכנה המשותף ביניהם היה אהבת הספרות העברית, הלשון הנקייה ורבת הרבדים, והיושר הפנימי שגילה באבי ובכתיבתו.

במכתבו אלי מיום כ"ז בניסן תשנ"ב, שליווה את ספרו המונומנטלי **ברוך יחד: מעולם החזנות והמוסיקה היהודית** (1988), ששלח אלי בלוויית הקדשה אישית, כתב בין השאר:

כפי שתראי גם אביך ז"ל וגם חותנך מוזכרים בספרי [...]. אני קורא בעניין את הספר על אביך [מסלול ליובל ה-75 של אבי] ובמיוחד מעניינים קורות חייו, ואני רואה שהיה לו קשר לעולם הרינה והתפילה. נהניתי תמיד לקרוא את מאמריו ואין כיום אנשים מסוגו שאף שלא היו יהודים דתיים, הרי כל עולמם הרוחני נבע מתוך המסורת היהודית, וסגנונו היה מיוחד במינו, כי הקיף את כל הרבדים של הספרות היהודית, תנך ותפלה משנה תלמוד מדרש ופיוט. לצערנו היום אפילו את מקום השלום המסורתי יורש הבריבי, ויאללה.

שנית, כך אני משערת, בזכותו של חותני, עקיבא גוברין, איש מפא"י, יושב ראש הקואליציה, יד ימינו של בן-גוריון, שר התיירות הראשון, שהיה אדם ספוג תרבות, ישר דרך והגון, אוהב ומעריך תלמידי חכמים, שמאמריו ודבריו היו רציניים, אחראיים, ספוגי הומור. אבל לא פחות העריך את עקיבא גוברין בזכות הידידות האמיצה ששררה בינו לבין החזן ליב גלאנץ, שעקיבא צימרמן העריך אותו מאוד, בבחינת ידידו של ליב גלאנץ הוא גם ידידי. בכל הזדמנות נתן ביטוי לידידות זו, שהתבטאה גם בחילופי מכתבים ביניהם. ובשלו, זכיתי גם אני בידידותו. באותו מכתב המשיך וכתב:

הכרתי את חותנך עקיבא גוברין וגם הוא היה בעל סגנון מיוחד ובקי בספרות היהודית, ובנאומיו בכנסת היה משורר תמיד אמרות ופסוקים. הוא היה גם מקורב לעולם החזנות והיה ידידו של ליב גלאנץ. כפי שסיפר פעם הרי היה לו יד ביצירתו של גלאנץ לתפלה "אנא בכח", שכן הוא הביא את גלאנץ לבית הכנסת של המקובלים בירושלים, ושם הושפע גלאנץ מתפלתם ובעקבות זאת חיבר את 'לחנו לתפלה' "אנא בכח".

שלישית, כך אני מקווה, בזכות עצמי. מאז שהתחלתי לפרסם את מחקרי וספרי, עקב אחריהם, והגיב עליהם, אם ברשות היחיד, במכתבים פרטיים אלי, ואם ברשות הרבים, בכמות שבהן היה בן-בית או אורח רצוי. ברשותי חליפת מכתבים ארוכת שנים בינינו. הוא היה שייך לאותו דור ישן, שראה במכתב אמצעי הבעה חשוב, והשקיע את כוח יצירתו במכתביו. כמוהו כדב סדן, מורי ורבי, שאלפי מכתביו המפוזרים בין מאות נמעניו, חשובים לא פחות מפתביו, כך גם לפי דבריו; אבל כיום, לצערי, אין מי שיטרח ויוציאם לאור. במיוחד הולכים ונעלמים אלה שיכולים לקרוא את כתב ידו, ובמיוחד שבמיוחד, להבין את שפע הרמזים המפוזרים במכתביו, המתיעים על אנשים, על עניינים ועל מאורעות שהגיב עליהם בביקורתיות לא מעטה שהרשה לעצמו במכתבים פרטיים, אבל מתוך כוונה ברורה שפעם יתפרסמו ברבים. אולי יהיה מי שייקח על עצמו משימה בלתי אפשרית זו ויהדיר את שפע מכתביהם החשובים לאורך שנים, של דב סדן ושל עקיבא צימרמן.

קורא קשוב

כשכתבתי את מחקרי, ידעתי שיש עין פקוחה על מה שאני כותבת, ושאני עתידה לתת דין וחשבון על דברי. ידעתי שאני כותבת לקוראים בקיאים כמו דב סדן וכמו עקיבא צימרמן. אשרי מי שכותב ויש לו

מתקשר אלי כאשר רצה לצטט דברים מהגמרא ומהמדרש ולנודא את נכונות המאמר. היינו נפגשים בימי ששי ואני הייתי מראה לו שטויות שמצאתי בעיתונים והוא היה מראה לי מה שהוא מצא. ואמר לי פעם: עקיבא – לא יעזור לשנינו – השטויות האלה יהיו היסטוריה."

השני: קבלת התואר "יקיר תל-אביב" הייתה משאת נפשו. העובדה ששנה אחר שנה לא זכה בו, העכירה את רוחו ופגעה בו קשות. הוא חש שהוא, שנולד בתל-אביב, למד בה וחי בה כל חייו, תל-אביבי במלוא רמ"ח אבריו, שתרם הרבה לעיר, והמליץ על אחרים לקבל תואר זה – ראוי מאין כמוהו לקבל תואר זה. היה לו קשה עם מה שחשב פכפיות טובה וכחוסר הערכה לפועלו. גם הענקת פרס "עת-מול" לשנת תשע"ד מטעם יד יצחק בן-צבי, על פועלו כחוקר החזנות והעיתונות היהודית, לא הרגיעה אותו. הוא נפטר מבלי לזכות בתואר יקיר תל-אביב הנכסף. חבל, ועצוב.

בין השאר כך כתבתי במכתב ההמלצה שלי: "עקיבא צימרמן הוא דמות מיוחדת בעיר-עירנו: צבעוני, בלתי שגרתית, רב תחומית. יש בו שילוב של השכלה תורנית וחילוניות. הוא שומר מסורת הבקי בתרבות ובספרות העברית הקלאסית. מאז ימי נעוריו הוא פעיל, לא פעם מאחורי הקלעים, בתחומים רבים בעיר תל-אביב בפרט ובחברה בכלל". וכן: "תחום נוסף המעסיק אותו הוא נושא העיתונות היהודית. מילדותו נדבק ב'חידק העיתונות' ומאז קרא כמעט מדי יום בימו את כל העיתונים! יש לזכור כי בשנת קום המדינה היו בארץ 19 עיתונים יומיים בעברית! כנער, עזר לבעל קיסוסק העיתונים בשדרות קרן קיימת (כיום שדרות בן-גוריון) פינת רחוב בן-יהודה, לקפל את העיתונים, כדי להיות במגע קרוב עם, פשוטו כמשמעו". ועוד הוספתי: "עקיבא צימרמן הוא דוגמה מובהקת לאוטודידקט, שהתמחה בתחומים שבהם התעניין ונעשה מומחה של ממש שרבים שוחרים לפתחו. כבר מראשית דרכו, כילד רך, זכה להכרתו ולעידודו של פרופ' דב סדן, שהיה הראשון שפרסם מדבריו: 'ילד מילדי תל-אביב'. וסיכמתי: 'אין ספק שמי שסייע לאורך שנים הרבה בהנצחת זכרם של אישים בתל-אביב, ובהענקת אות הוקרה לאחרים, ראוי מאין כמוהו לאות הוקרה משלו, אישי, על פעלו הרב לאורך כל חייו בעיר תל אביב בפרט ובחברה בכלל'."

עקיבא צימרמן היה איש בודד. הספרים, המאמרים והעיתונים היו בני לווייתו הקבועים. מאמרי התגובה שלו, מכתביו, הפקסים והטלפונים לידידיו, היו מעין תחליף ל"שבת אחים גם יחד", למשפחה. הוא חי את עולם החזנות, הספרות והעיתונות והיה בן-בית בהם. זה היה עולמו. לכן, שמח על כל מי שהוסיף משהו בתחום, וכעס על כל מה שנראה לו כ"חילול הקודש" כשגילה בורות, טעויות ואדישות. זה היה בנפשו. בנפשו ממש! את תיקון הטעויות והעמדת דברים על דיוקם, ראה כאחת ממשימות חייו. מכתביו, עזרתו ושיחות הטלפון שלו יחסרו לי מאוד, לרבות ההכרה שהוא כבר לא יקרא את דברי.

אני מקווה, כאמור, שמבחר ממאמריו בנושאי ספרות בכלל ועגנון בפרט, ובנושאי העיתונות, כמו גם חליפת המכתבים הענפה שלו, יראו אור, וינציחו את זכרו ואת פועלו ברבים. יהי זכרו ברוך.

שמיזג את שתי אהבותיו והתמחותיו: חזנים וחזנות ביצירתו של עגנון. בתחום זה פרסם חידושים של ממש, ותרם תרומה ניכרת למחקר עגנון. אזכיר כאן דוגמה אחת מני רבות שבה נעזרתי בידענותי, הרשומה בספרי בשמו, כדרכי. במחקרי "כיוונים חדשים בחקר עגנון" (קריאת הדורות, ה', 2015) קראתי, בין השאר, להרחבת המחקר השיטתי, שיגלה את הדמות שבמציאות שמאחורי הדמויות הספרותיות ביצירתו של עגנון. קראתי לזהות את "האיש שהיה" מאחורי הדמות הבדויה, שכן עגנון בדרך כלל בנה את דמויותיו הספרותיות מלבנים הלקוחות מאנשים שהיו ושהכיר אותם מקרוב.

אחת הדוגמאות שהבאתי לכיוון מפרה זה בחקר יצירתו של עגנון הייתה סיפורו של עגנון "הגלילה" שכונס בסדרת "הספרים השחורים", שהופיעו לאחר מותו, פתחי דברים (1977). זהו סיפור שהרקע שלו הוא תקופת העלייה השנייה, אבל נכתב ממרחק השנים. זהו סיפור מסע, כפי שמעיד עליו שמו, ביפו, במושבות ובגליל. במסגרת זו פוגש המספר – בן דמותו של עגנון – שני אנשים: וולויל שומר ושמריה בנגיס. תחילה לא ידעתי לקרוא את השם הראשון, וחשבתי שהמדובר בשומר. אבל מכיוון שנכתב עליו שהוא "אורח יודע נגן", ו"היה חזן בגולה", פניתי לעקיבא צימרמן והוא גילה לי שיש לקרוא את השם: שומר, וכי המדובר במשפחת חזנים בגליציה. אחד מבניה הוא אריה שומר, שהיה מנהל לשכתו של עזר ויצמן, שהוא עצמו "חזן לעת מצוא" ועובר לפני התיבה בבית הכנסת בנווה אביבים (קריאת הדורות, ה', 2015, עמ' 355). על זיהוי הדמות השנייה הנזכרת בסיפור – שמריה בנגיס – טרח עקיבא צימרמן הרבה, וגם כשכבר פורסם מאמרי זה המשיך הזיהוי להטריד אותו והוא שלח אלי כמה וכמה מכתבים בענייניו. מכיוון שהזיהוי של רב זה הוא עניין מסובך, לא אאריך בכך כאן. הדברים כתובים במפורט במחקרי, עם מובאות ממכתביו של עקיבא צימרמן בזיהוי זה. עדות לתרומתו למחקרי נמצאת במפתח השמות לספרי.

אני מקווה שיהיה מי שיקבל על עצמו את המשימה הגדולה והחשובה לאסוף את מאמריו הרבים בנושא זה ובאחרים, ולהוציא לאור מבחר נרחב מכתביו, ממכתביו ובצירוף ביבליוגרפיה מלאה שתגלה את היקף כתיבתו הספרותית.

איש המכתבים והאכזבה

אני מבקשת לסיים בשני נושאים. האחד: דוגמה מחליפת המכתבים הענפה בינינו, המעידה על האיש, על ידיעותיו הרבות, ועל האכפתיות הרבה שלו. השני: כמה משפטים מתוך מכתב ההמלצה שכתבתי לחברי ועדת יקירי תל-אביב-יפו, להעניק לו את התואר יקיר תל-אביב לשנת תשע"ד.

הראשון: בתחילת דברי קראתי שתי ציטטות ממכתבו על אבי ישראל כהן ועל חותני עקיבא גוברין. אביא עוד ציטטה אחת ממכתבו אלי בן ארבעת העמודים, מיום י"ט מרחשוון תשע"ו (1.11.2015): "למרות ששלום רוזנפלד הגדיר עצמו בדבריו 'אפיקורס בן אפיקורס' היו בינינו היו יחסים נפלאים. הוא היה עני שבועניים ולא אחת היה